

KONSEPT NAZARIY KATEGORIYA SIFATIDA

Muslimaxon G'ayratjon qizi Artikova
Qo'qon davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada kontseptsiya rus tilshunosligida fundamental nazariy kategoriya sifatida o'rganilib, uning til va inson bilishining kontseptual tuzilmalarini tushunishdagi ahamiyati ta'kidlangan. Tadqiqotda kontseptual va kognitiv tilshunoslik rivojiga ulkan hissa qo'shgan L.S.Vygotskiy, V.V.Vinogradov, N.N.Boldirev, A.A.Shaxmatov, A.Wierzbicka kabi taniqli olimlarning asarlari alohida yoritilgan. Tadqiqot shuni ta'kidlaydiki, kontseptual tuzilmalarni o'rganish shaxsning axborotni qanday qabul qilishi, qayta ishlashi va ifodalashi bilan bevosita bog'liq bo'lib, tilda aks ettirilgan dunyoqarashlarni tushunish uchun asos yaratadi. 20-asr oxirida rus tilshunosligida paydo bo'lgan kognitiv tilshunoslik lingvistik ma'noni insonning aqliy tuzilmalari bilan bog'laydigan fan sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: kontseptsiya, rus tilshunosligi, kognitiv lingvistika, semantika, dunyoqarash, Vygotskiy, Vinogradov, Boldirev, Wierzbicka, Shaxmatov, kontseptual tuzilmalar, lingvistik ma'no

CONCEPT AS A THEORETICAL CATEGORY

Muslimakhon Gayratjon kizi Artikova
Kokand State University

Abstract: The article explores the concept as a fundamental theoretical category in Russian linguistics, emphasizing its significance in understanding the conceptual structures of language and human cognition. The study highlights the works of renowned scholars such as L.S.Vygotsky, V.V.Vinogradov, N.N.Boldyrev, A.A.Shakhmatov, and A.Wierzbicka, who have contributed immensely to the development of conceptual and cognitive linguistics. The research underlines that the study of conceptual structures is directly related to how individuals perceive, process, and express information, forming the basis for the comprehension of worldviews reflected in language. Cognitive linguistics, which emerged in Russian linguistic studies in the late 20th century, is viewed as a discipline that connects linguistic meaning with human mental structures.

Keywords: concept, Russian linguistics, cognitive linguistics, semantics, worldview, Vygotsky, Vinogradov, Boldyrev, Wierzbicka, Shakhmatov, conceptual structures, linguistic meaning

Konseptsiya nazariy kategoriya sifatida rus tilshunosligida asosiy va eng yuqori o'rinda turadi. Tilning konseptual tuzilmalarini tadqiq qila olish odamlarning ma'lumotlarni qay holatda qabul qilishi va ushbu ma'lumotlarni qanday qayta ishlash va o'z fikrlarini ifoda qilishlari o'zlarining xayollaridan o'tgan fikr mulaxazalarini ommaga ifoda qila olishlari va dunyo bilan o'rtalaridagi aloqalarni aglash uchun xizmat qiladi. Odamlarning ma'lumotlarni qanday o'rganishi va qabul qilishi hamda qayta ishlashi va bu ma'lumotlarga nisbatan o'z fikrini ifoda qilishi bevosita tilning kontseptual tuzilmalarini o'rganish bilan uzviy bog'liq bo'lgan jarayondir. Ushbu tadqiqot ishimizda rus tilshunosligida kontseptsianing eng muhim nazariy asoslari, mashxur olimlarning tadqiqot natijalari, va ularning nazariy qarashlarini o'rganish asosiy e'tibor qaratiladi. Rus tilshunosligi uchun ham juda ko'plab olimlar katta hissa qo'shishgan. Ularning asarlari esa hozirgi kunda ham ilm kishilari uchun muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda desak adashmagan bo'lamiz. Ulardan Aleksandr Potebyan, Lev Vygotskiy singari atoqli olimlar asarlaridan tortib, hozirgi kundagi zamonaviy tilshunoslarning asarlari bilan davom etmoqda. Shuning uchun ham rus tilshunosligi juda katta boy tarixga ega. Yuqoridagi olimlarning asarlaridan shuni bilamizki, Kontseptsiya hamma vaqtda insonning tafakkurini aqliy kechinmalarini o'rganish uchun muhim rol o'ynagan. Atoqli sovet psixologi va tilshunos olimi Lev Vygotskiy ham insonning ongi va uning nutqi o'zaro bog'liq ekanligini anglatuvchi nazariyasi bilan o'rta chiqdi. L. Vygotskiy ushbu nazariya bo'yicha kitob ham yozdi.

L. Vygotskiy o'zining "Tafakkur va nutq" (1934) kitobida tushunchalar o'zaro ta'sir natijasida rivojlandi va madaniy kontekstning natijasi tufayli ekanligi ta'kidlandi. U ushbu kitobida shunday yozgan edi: "Tafakkur va nutq har bir faoliyat turiga xos bo'lgan ichki munosabatlar va qonunlarni o'z ichiga oladi".¹³ XX-asrning faol tilshunos olimlaridan yana biri Viktor Vinogradovdir. Olim izlanishlari davomida tushunchalarning semantik tahlilini rivoji uchun ulkan hissa qo'shgan. U o'zining asarlarida so'zlarning semantik tuzilishini, ma'nolarning yuzaga chiqishi va shakllanishi belgilari haqida o'rgandi va tahlil qildi. Uning asarlarida semantika bilan bog'liq ko'plab ma'lumotlarni o'rgansa bo'ladi. Masalan, V. Vinogradov tilning konseptual tizimlarini anglash uchun leksik semantikaning juda zarur ekanligi haqida aytib o'tadi. Kognitiv tilshunoslik tushunchalari XX-asrning ohiridan boshlab rus tilshunosligida rivojlana boshladi. Aynan Kognitiv tilshunoslik haqidagi qarashlar insonlarning olamni anglab yetishini rivojlantiruvchi aqliy tuzilmalar deb hisoblaydi. XX-asrning oxiridan boshlab rus fanida rivojlanayotgan kognitiv tilshunoslik tushunchalarni bizning dunyoni idrok etishimizni shakllantiradigan aqliy tuzilmalar deb hisoblaydi. Ushbu sohadagi faol tadqiqotchi olimlardan biri Natalya Boldirev tushunchalar bizga biror bir ma'lumotni izohlab berishda ko'mak beruvchi naqsh va ramkalarga bo'lingan ekanligini ta'kidlaydi. Tushunchalar -bu atrofdagi voqelikni

¹³ L.S. Vygotskiy. Мышление и речь. Москва-Ленинград «Соцэкгиз» 1934г 324 саҳифа.

tizimlashtirish va tushunishga yordam beradigan kognitiv tuzilmalar ekanligini aytadi N.Boldirev. Olamning ko‘rinishi odamzotning dunyo to‘g‘risidagi hamma o‘rganishlarini va g‘oyalarini o‘z ichiga olib ulgurgan konseptual tizimdir. Mazkur ibora rus tilshunosligida tilning dunyoqarashni qay tarzda aks ettirishi hamda paydo qilishini tasvir etib berish uchu juda ko‘p qo‘llanadi. Masalan, Yuriy Stepanovning kitoblarida tilning leksik va Grammatik vositalari voqelik haqidagi qaralarimizni qanday shakllantirgani o‘rganiladi. Leksik-semantik maydonlar- umumiy semantic xususiyatlar bilan uzviy bog‘langan so‘z turkumlari. Ushbu usul inson tushunchalarining tilde qay tarzda tuzilgani va ularning barchasining o‘zaro bog‘liqligini o‘rganib chiqish mumkin bo‘ladi.

Ko‘rib turganimizdek, kognitiv tilshunoslik sohasi uchun uning rivojlanishi uchun ko‘plab olimlar izlanishlar olib bordilar. Buning samarasi o‘laroq hozirgi kunda eng rivojlangan sohalardan biri bo‘lib qolmoqda. Ulardan yana biri Aleksandr Shaxmatov va uning izdoshlaridir. Ushbu olimning o‘zi va izdoshlari leksik-semantik sohalarni analiz qilib ko‘rish usulini o‘ylab topdilar. Aynan ushbu tadqiqot insonning ichki tushunchalarini bilib olishda va tadqiq etishda o‘ta muhim vosita hisoblanadi. Bizga ma‘lumki, madaniy tushunchalar madaniyatga xos bo‘lgan tushuncha hamda kategoriyalarni yuzaga keltiradi. Rus-avstraliya tilshunos olimi Anna Vejbitskaya o‘ziga xos ma‘daniy tushunchalarni aniqlash va tavsif qilib berish imkoniyatini beruvchi madaniy-semantik analiz usulini ishlab chiqdi. Vejbitskaya o‘zining turli qarashlarida “madaniy tushunchalar til va madaniyatni tushunishning kalitidir,”¹⁴ deb ta’kidlaydi.

Rus tilshunosligida konseptsianing nazariy asoslari turli-xil va juda ko‘p qirralidir. Rus olimlari psixolingvistik hamda semantik va kognitiv qarashlarning o‘z ichida qamrab oladi, ularning hammasi tilning konseptual harakterini o‘ylashga va tushunib yetishga kerakli bo‘lgan juda ko‘plab hissalarini qo‘shadi. Rus tilshunosligidagi kontsepsiyalarni ko‘rib chiqish bizga tilning olam haqidagi qarashlarimizni qanday tasvirlashi va shakllantirishi, madaniy hamda kognitiv holatlarni ma’nolarni paydo bo‘lishiga qay tarzda chuqurroq ta’sir qilishini va yaxshiroq anglash uchun xizmat qiladi. Til va fikr qilish to‘g‘risidagi anglashlarimizni chuqurlashtirish uchun mana shu sohalarni rivojlantirishni davomli qilish muhim hisoblanadi. Bilamizki, Zamonaviy tilshunoslik fanining eng yetakchi yo‘nalishlaridan biri bu shubhasiz, Kognitiv tilshunoslikdir. Bu sohaga bu yo‘nalishga nazar soladigan bo‘lsak, ushbu yo‘nalish boshqa yo‘nalishlarga qaraganda nisbatan yosh va ilm fanda anchayin jadal rivojlanib kelayotgan yo‘nalish hisoblanadi. Yana boshqa tomondan qaraydigan bo‘lsak, allaqachon bu yo‘nalish zamonaviy tilshunoslik tushunchalari paradigmasidan mustahkam o‘rin olgan yo‘nalish ekanligini ko‘rishimiz mumkin

¹⁴ Анна Вежицкая. Понимание культур через посредство ключевых слов. Москва, «Языки славянской культуры», 2001й. 288 саҳифа.

bo'ladi. Umuman kognitiv fanlarni yoki xususan, Kognitiv Tilshunoslikni tavsiflashda, bu fanlarni ta'kidlash odatiy holdir. Rus tilshunosligida Kognitiv tilshunoslik ildizlarining shakllanishi uchun ko'plab olimlar ta'sir ko'rsatgan. Kognitiv tilshunoslik haqida fikr yuritar ekanmiz, ushbu yo'nalish bo'yicha rus olimlarining xizmati haqida fikr bildirmasak to'g'ri bo'lmaydi. Ular qoldirgan va ular olib brogan tadqiqotlar hozirgi kunda ham yosh tadqiqotchilar uchun kerakli adabiyot bo'lib qo'llanilmoqda. Mana shunday ajoyib olimlardan biri A.A.Potebnya (1835-1891), N.V.Krushevskiy (1851-1887) I.I.Meshchaninov (1883-1967), A.R.Luriya (1902-1977), V.A.Vinogradov, V.I.Gerasimov, A.A.Zelevskaya, Yu.S.Stepanova kabi olimlar ushbu yo'nalish uchun turli qarashlar va fikrlar bildirdilar. Ushbu olimlarni yanada davom ettirish mumkindir. Hae birining ushbu yo'nalish bo'yicha zaruriy fikrlari mavjud. Kognitiv tilshunoslikka oid fikrlar ayniqsa, rus tilshunoslari tomonidan juda ko'plab berilganini o'rganishlarimiz tufayli bilishimiz mumkin bo'ladi. Har bir nazariya va fanning shakllanishi uchun faqatgina bir inson emas balki ko'plab olimlar ter to'kadilar. Kognitiv tilshunoslik ham hozirgi rivojlanish bosqichiga kelguncha juda ko'plab tadqiqotlar va turli qarashlar bilan o'rganildi.

Yana bir olim E.S.Kubryakovaning asarlari va qarashlarini ham tilshunoslikda alohida o'rni bor. Shuningdek, V.Z.Demyankovaning asarlarini ham alohida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu olimlarning asarlari Kognitiv tilshunoslikning haqiqiy klassikalari deb tan olingan. Kognitiv tilshunoslikni ushbu asarlarsiz tasavvur qilishning o'zi hato bo'ladi. Bilamizki, Kognitiv tilshunoslik fanining rivoj topishi XX-asrning 80-yillariga borib taqaladi. Mana shu yillar davomida ushbu yo'nalish rivojlana bordi. Va bu rivojlanishda rus tilshunoslarining asarlarining o'rni kattadir. Hozirgi kunda ham Kognitiv tilshunoslik bo'yicha ma'lumot beruvchi eng yaxshi asarlarning deyrli ko'p qismi rus olimlarining asarlari ekanligini bilamiz. har bir yosh olim ushbu asarlardan itadqiqotlari uchun bevosita foydalanib kelmoqda. E.V.Raxilinaning fikriga ko'ra tilshunoslikda kognitiv yondashuv tabiiy ravishda o'z ichiga oladi. Umumiy va xususiy semantic tadqiqotlar ham lingvistik birliklarning harakatlarini tushuntirib o'tishi kerak bo'ladi.

Bizga ma'lum va mashxur bo'lgan Lingvokulturologiya sohasida juda ko'plab tadqiqotlar olib brogan ushbu sohada yetakchi bo'lgan V.A.Maslova ham ushbu sohaaning rivoji uchun o'zining xissasini qo'shdi. Yana ko'plab olimlarni ushbu soha rivojidagi o'rnini sanab o'tishimiz ularning qarashlaqrini o'zimiz uchun asos qilib olishimiz mumkin bo'ladi. Biroq, buning uchun birgina dissetatsiyaning o'zi kamlik qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotsky, L. S. (1934). *Myshlenie i rech'* [Thought and Language]. Moscow: Gosizdat.

2. Vinogradov, V. V. (1953). Russkiy yazyk: Grammaticheskoe uchenie o slove. Moscow: Nauka.
3. Boldyrev, N. N. (2000). Kognitivnaya semantika. Tambov: Tambov State University Press.
4. Stepanov, Yu. S. (2001). Kontsepty. Mir cheloveka. Moscow: Yazyki russkoy kultury.
5. Wierzbicka, A. (1997). Understanding Cultures through Their Key Words. New York: Oxford University Press.
6. Shakhmatov, A. A. (1952). Izbrannye trudy po russkomu yazyku. Moscow: AN SSSR.